

Eesti isesisvus võideti Moskvas

II

Koostanud Ivar Raig
Toimetanud Andres Adamson
Protokollid vene keelest tõlkinud Ülar Lauk
Kujundanud Jan Garshnek
Küljendanud Erje Hakman

Fotod: Juhan Aare, Peeter Hütt, Ivar Raig

Raamatu väljaandmist toetasid Heino Ainso, Sirje Okas Ainso, Ignar Fjuk, Igor Gräzin, Arvo Haug, Peeter Jalakas, Siim Kallas, Gunnar Kraft, Toivo Ninnas, Ivar Raig, Arnold Rüütel, Toomas Varek, Ülo Vooglaid, Arder Väli.

Esikaanel on kasutatud fotot Siim Kallasest, Igor Gräzinist ja Mihhail Gorbatšovist viimase kabinetis. *Ivar Raig, 1989*

© Kirjastus Argo, 2025
© Seltsing Eesti Vabaduse Eest!, 2025
ISBN 978-9916-704-72-1
www.argokirjastus.ee
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Saateks	7
I: Ettekanded.....	11
Peaminister Jüri Ratase tervituskõne konverentsist osavõtjatele.....	13
<i>Igor Gräzin</i> . Milleks Stalinile Eesti?.....	15
<i>Heiki Lindpere</i> . MRP – raske ülestunnistus	21
<i>Sirje Okas Ainso</i> . Baltimaade pagulaste apell ÜROle: BATUNi (<i>Baltic Appeal to the United Nations</i>) tegevus MRP avalikustamisel	27
<i>Eve Pärnaste</i> . Eesti dissidentide ja Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) tegevus MRP avalikustamisel Eestis.....	32
<i>Arnold Rüütel</i> . Mis toimus Kremli 23. detsembri 1989. aasta õhtul ja öösel enne MRP otsuse hääletamist Rahvasaadikute Kongressis	39
<i>Jüri Kraft</i> . Eesti rahvasaadikute 1989. aasta jõulud Kremli kongressil.....	42
<i>Heino Ainso</i> . Kas ja kuidas võib ajalugu korduda	50
<i>Ivar Raig</i> . 24. detsember 1989 on Eesti riigi taassünnipäev	62
II: Protokollid	73
Toimetaja saatesõna	75
NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi MRP komisjoni protokollid.....	79
Lisadokumendid.....	200

Toimetaja saatesõna

Andres Adamson

Võitlus MRP avalikustamise ja seejärel tühistamise eest tähendas Baltimaadele ühtset ja pidevat protsessi juriidilise baasi loomise eest, millelt saanuks esitada oma poliitilisi nõudmisi NSV Liidu vastu kuni lahkulöömiseni välja, kuigi see ei tundunud veel 1989. aasta alguses väga reaalse perspektiivina. Eestis taaspüstitas teema avalikult dissidentlikul liikumisel baseeruv Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp (MRP-AEG) siiski juba kaks aasta varem.

Tagantjärele tarkusena võime tõdeda, et tegelikult polnudki vaja palju enam kui MRP salaprotokollide eksisteerimise avalikku omaksvõttu Moskva keskvõimu poolt. See jättis Kremli otsekohe ilma kõikidest „moraalsetest“ argumentidest oma ülemvõimu õigustamisel Baltimaades. Parem, kui oleks saavutatud ka ametlik tühistamine, sest see avas Baltimaadele vormilise võimaluse Nõukogude Liidust eraldumiseks. Veelgi parem, kui need salaprotokollid oluaks kuulutatud kehtetuks algusest peale (*ex tunc*), sest see andis võimaluse eralduda mitte Nõukogude (deklareeritud, kuid välja töötamata) seaduste, vaid õigusliku järjepidevuse alusel. Seda kõike polnud hoopiski lihtne saavutada isegi kasvava rahvusvahelise surve abiga, sest need motiivid olid ilmsed ka vastaspoolele. Võimalus tekkis 1989. aastal, kui kutsuti kokku uus seadusandlik kogu, Nõukogude Liidu Rahvasaadikute Kongress, kus Baltimaade saadikutel õnnestus saavutada erikomisjoni moodustamine.

Komisjon käis koos seitsmel korral, nagu on eespool oma ülevaates kirjutanud Heiki Lindpere, kuid esimene neist kordadest oli lühike töökorralduslik avakoosolek 1989. aasta 2. juuni hilisõhtul ning 9. augustil kogunes Eesti esinduses Moskvast ainult komisjoni tuumik. Ülejäänud viiel korral (5.07 Eesti esinduses, 12.07 koos eelnenud päeval toimunud ekspertide – ja osa komisjoniliikmete – koosolekuga NLKP Keskkomitee hoonest, 19.07 ja 04.11 sealsamas ning 14.12 Kremli Kongresside Palees) oli

tegemist täiskoosseisus töökoosolekutega. Viimane välja arvatud, need koosolekud ka lindistati ja NLKP Keskkomitee aparaadi töötajad kirjutasid lindistuselt maha stenogrammi, millest komisjoni liikmed võisid soovi korral saada koopia. Mainitud ekspertide koosolekust salvestust ja/või stenogrammi kas pole või seda ei jagatud, komisjoni viimast koosolekut 14. detsembril ei salvestatud aga põhjusel, et sellel ei toimunud enam ulatuslikumat diskussiooni, vaid lihtsalt kinnitati Rahvasaadikute Kongressile esitatavad, kõikidele osapooltele vastuvõetavaks kujundatud lõppdokumendid.

Eesti esindajatest komisjonis kasutas stenogramme saamise võimalust Igor Gräzin, kelle isiklikus arhiivis säilinud eksemplarid on ka selle publikatsiooni aluseks. Identse koopia hankis endale komisjoni mittekuulunud Juhan Aare komisjoni esimehe Aleksandr Jakovlevi koduarhiivis, kui külastas teda kaksikümmend aastat tagasi koos samuti komisjoni mittekuulunud Jüri Kraftiga. Neid stenogramme pole tollasest komisjoni aseesimehest Edgar Savisaarest ega liikmest Endel Lippmaast jäänud paberite hulgas, kumbki ei kasutanud neid ka oma kirjutistes ja sõnavõttudes. Neid polnud ka komisjoni kuulunud Marju Lauristinil ega ekspert Heiki Lindperel, ehkki viimane on komisjoni tööst raamatugi avaldanud. Vahepealsetel aastatel olid need protokollid niisiis sisuliselt unustuses. Teadaolevalt on tegemist selle dokumendi esmakordse trükis avaldamisega. Arusaadavatel põhjustel pole selle avaldamine näiteks Venemaal täna eksisteerivates juriidilistes ja tsensuurioludes ka kuigi tõenäoline.

Tõlkes on püütud säilitada kõik originaali iseärasused, sealhulgas kõnelejate (kellest osale polnud vene keel emakeel) keelepruuk ja vead.

Protokollid võivad mõjuda üllatavana oma suhtelise avameelsuse poolest. Näiteks Baltimaade saadikute eesmärgid ja tagamõtted seoses MRP hukkamõistuga olid vastaspoolele algusest peale täiesti selged. Neist ja teistest dokumentidest joonistub välja meil juurduda jõudnud ettekujutusest mõneti erinev pilt. Eesti saadikutest oli Endel Lippmaa roll tavaliselt arvatust väiksem ja eriti Igor Gräzini oma selgelt suurem. Teistsugune mulje tekib ka näiteks „perestroika isaks“ ja baltlaste suureks sõbraks peetud Aleksandr Jakovlevist. Tema näol oli tegemist eelkõige Mihhail Gorbatšovi lähima usaldusisikuga, kes ei teinud midagi tema tahte vastaselt ja eelnevalt temalt korraldust või vähemalt luba saamata – lihtsalt näo tegi ta baltlaste, välispressi jne suunas just sellise, nagu parasjagu vaja.

Komisjonis tema kui „hea politseiniku“ vastandi, „kurja politseiniku“ rolli etendanud NLKP Keskkomitee rahvusvahelise osakonna juhataja Valentin Falin aga oli kulisside taga kohese järeleandmise poolt ja üritas selles tulutulult veenda ka oma ülemusi – edasiste kahjude minimeerimiseks. Falini selline roll ilmneb siiski mitte neist protokollidest, vaid muudest tema

poolt hiljem avaldatud dokumentidest, sealhulgas kirjast Gorbatšovile 01.08.1989.

23. detsembril, mil Jakovlev komisjoni esimehena selle lõpparuande kongressile ette kandis, ei teinud tema ise ega presiidiumis trooninud Gorbatšov otsuse läbisurumiseks täiendavalt mitte midagi. Resolutsiooni tagasilükkamine oli nende mõlema jaoks ilmselt ootuspärane ja soovitud tulemus. Jakovlev isegi väljendus seejärel peaaegu parastavalt – mida te siis ootasite, pealegi ma ju hoiatasin –, ehkki suhtles pettunud baltlastega välise empaatiaga edasi. Sest kust saaks vastaspoole edasiste kavatsuste kohta paremini teavet kui otseallikast, eks ole! Eestlastest kohtusid järgnenud õhtul Gorbatšoviga nelja silma all vähemalt enda sõnul Marju Lauristin ja Arnold Rüütel, mõlemad on seda korduvalt ka meenutanud. Gorbatšov ei lubanud neile MRP hukkamõistu osas mitte midagi, otse vastupidi.

Ent järgnevalt juhtus midagi, mis mõjutas Gorbatšovi oma otsust tagasi pöörama, laskma Jakovlevil vastu igasuguseid protseduureegleid küsimuse 24. detsembri hommikul uuesti kongressi päevakorda panna ja saadikute „agressiivselt kuuleka“ enamuse häältega läbi suruda. Kui see polnud baltlaste surve tulemus, siis – mille?

Isiklikult kaldun arvama, et mõjutas olukord välismaal, õigemini lähivälismaal, idablokis, kus neil kuudel toimusid murrangulised sündmused, Nõukogude-vastased rahvarevolutsioonid. Just neil päevil leidis ka Rumeenias äkilise plahvatusena aset rahvaülestõus, diktaator Nicolae Ceaușescu oli äsja põgenemisel kinni võetud ja õige pea, 25.08 ta juba hukati koos abikaasa Elenaga. MRP puudutas aga mitte ainult Baltimaad ja Poolat, vaid ka Rumeeniat ja Moldovat, tol 1989. aastal Moldaavia NSV-d, mis etnilises plaanis on samuti osa Rumeeniast. Polnud selge, mis seal edasi saama hakkab ja kus asjad veel kontrolli alt võivad libiseda. Baltimaad ja Moldova olid igal juhul selles pingereas üsna kõrgel. Võis tunduda õigem aur igaks juhuks välja lasta. Mingid ootamatult leitud dokumendid NSV Liidu välisministeeriumi arhiivist, mis salaprotokollide olemasolu tõestasid, õigustades küsimuse uut käsitlemist kongressil, on igal juhul otsitud ettekääne – Gorbatšov oli salaprotokollide originaale tõestatult juba ammu näinud ja Jakovlev sellest ülisuure tõenäosusega vähemalt teadlik.

MRP ja nende salaprotokollide tühistamise näol alates sõlmimise hetkest oli Baltimaade jaoks tegemist äärmiselt olulise otsusega. Tol hetkel ei võinud keegi veel teada, et Nõukogude Liit järgmise kahe aastaga kaob – et lõppmäng just selline ja nõnda kiire tuleb. See, et nii läks, oli suuresti juhus – ja selle juhuse tõttu on 24. detsembri otsuse tähtsus ununenud. MRP otsuse järel oli nimelt selge, et Baltimaad eralduvad Nõukogude Liidust igal juhul, ka siis, kui liit ise püsima jääb; et nende selle külge kuulumine

on ebaseaduslik ja kuritegelik – lihtsalt eraldunud oleksime me sel juhul läbirääkimiste tulemusena Moskvaga (need algasidki õige pea). Lääs oli sellise lahendusega täiesti rahul – peasi, et veretult. Seega, 24.12.1989 otsustati ära, et Baltimaad taastavad oma iseseisvuse, edasine oli detailid. Jah, tänu augustiputšile läks teisiti – ja hea, et läks teisiti –, aga see ei tee olematuks täiesti unikaalset diplomaatilist võitu MRP tühistamise näol, mis pealegi rõhutab rahvusvahelise õiguse, „väikeriikide tuumarelva“ püsivust olulisust.

NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi MRP komisjoni protokollid

Tõlkinud Ülar Lauk

KOMISJON

poliitilise ja õigusliku hinnangu andmiseks 1939. aastal sõlmitud mittekallale-
tungilepingule Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel

JAKOVLEV, Aleksandr Nikolajevitš	- vastuvõturuum 206-52-78
KUZNETSOV, Valeri Aleksejevitš, sm A. N. Jakovlevi abi	- tel. 206-23-86
FALIN, Valentin Mihhailovitš	- vastuvõturuum 206-20-30

- - - - -

AJTMATOV, Tšõngõz	Kirgiisi NSV, Frunze, Toktoguli tn. 98-9 telefonid: amet. 22-26-53 kodune 22-79-70
ARBATOV, Georgi Arkadjevitš	Moskva, Starokonjušennõi põik 28-4 telefonid: amet. 290-58-75 kodune 241-95-69
ARUTJUNJAN, Ljudmilla Akopovna	Jerevan, N-Nork, Gai tn. 28-19 telefonid: amet. 59-71-65 kodune 64-53-72

AFANASJEV, Juri Nikolajevitš	Moskva, Universtitetski prosp. 6, korp. 3, krt 79 telefonid: amet. 928-36-95, 921-41-69 kodune 137-73-2
BŔOKOV, Vassili Vladimirovitš	Minsk, Tankovaja 10-132 telefon kodune 23-11-57
VULFSON, Mavrik Germanovitš	Riia, Mednieku 4-13 telefonid: amet. 33-60-13 kodune 33-27-60
GRÄZIN, Igor Nikolajevitš	Tartu, Lauristini 2-4 telefonid: amet. 35-264 kodune 61-915
DRUTSE [DRUŦÄ], Ion Pantelejevitiš	Moskva, Lomonossovi prospekt 19-107 telefon: kodune 930-11-96
JEREMEI, Grigori Isidorovitš	Kišinjev, Kievskaja 123-15 telefonid: amet. 23-35-94, 23-74-92 kodune 23-39-05
KAZANNIK, Aleksei Ivanovitš	Omsk, Neftezavodskaja 31v-18 telefonid: amet. 64-27-23 kodune 64-16-49
KEZBERS, Ivar Janovitš	Riia, Gorki 77-73 telefonid: amet. 32-07-47 kodune 37-48-82
KOROTITŠ, Vitali Aleksejevitiš	Moskva, Olimpiiski prospekt 2, korpus 2, krt 144 telefonid: amet. 285-79-64 kodune 288-61-74
KRAVETS, Vladimir Aleksejevitiš	Kiiev, Tarassovskaja 21-41 telefonid: amet. 226-33-79 kodune 220-93-57
LAVROV, Sergei Borissovitiš	Leningrad, Veselnaja 10-68 telefonid: amet. 213-40-89 kodune 217-19-18

LANDSBERGIS, Vytautas Vytautovičs	Vilnius, J. Kupalos 34-15 telefonid: amet. 22-59-20 kodune 35-52-52
LAURISTIN, Marju Johannesovna	Tartu, Ropka 19-12 telefonid: amet. 33-216 kodune 71-532
LIPPMAA, Endel Theodorovičs	Tallinn, Sõbra 14-2 telefonid: amet. 44-13-04 kodune 51-35-27
MARCINKEVIČIUS, Justinas Motiejusevičs	Vilnius, Mildos 33-6 telefon: kodune 74-01-62
MOTIEKA, Kazimieras Vladislavovičs	Vilnius, Arhitektu 112-61 telefonid: amet. 62-27-84 kodune 45-36-75
NEILAND, Nikolai Vassiljevičs	Riia, Zala 4-47 telefonid: amet. 22-00-79 kodune 32-33-44
RIDIGER, Aleksei Mihhailovičs	Leningrad, 1. Berezovaja allee 18 telefon: amet. 234-60-72
SAVISAAR, Edgar Elmarovičs	Tallinn, Pinna 6-34 telefonid: amet. 43-17-00 kodune 21-76-34
ŠINKARUK, Vladimir Illarionovičs	Kiiev, Vladimirskaia 51/53-68 telefonid: amet. 228-06-05, 227-12-03 kodune 224-52-57
SLIČYTE, Zita Leonovna	Klaipeda, Baltios 73-23 telefonid: amet. 5-79-51 kodune 3-10-42

Üleskirjutus

Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel 1939. aastal sõlmitud mittekallaletungilepingule poliitilise ja õigusliku hinnangu andmise Komisjoni liikmete nõupidamine

5. juulil 1989. aastal

(Eesti NSV alalise esinduse ruumid Moskvast)

Osalesid: Komisjoni esimehe asetäitjad J. N. Afanasjev, E. E. Savisaar; Komisjoni liikmed T. Ajtmatov, G. A. Arbatov, M. G. Vulfson, I. N. Gräzin, I. P. Drutse, V. A. Kravets, M. J. Lauristin, teised Komisjoni liikmed (kolm saadikut); eksperdid – H. V. Lindpere (Tallinn), V. M. Kuliš (Moskva), V. A. Aleksandrov (Moskva); massiteabevahendite esindajad.

E. E. Savisaar. Me kogunesime selles hoones, mis on mingil moel ajalooline. Siia kogunesid Eesti valitsuse liikmed 1939. a., kui arutleti vastuse üle Stalini kuulsale ultimaatumile. Meil seisab ees arutada läbi mõned küsimused, mis on seotud Komisjoni tööga.

Esiteks. Millised peavad olema Komisjoni töö lõppdokumendid. Selles küsimuses esineb I. N. Gräzin. Teiseks. Nende dokumentide juriidilisest baasist, millega me töötame. Sõnavõtuga esineb J. N. Afanasjev. Kolmandaks. 11.–12. juulil toimuva seminari läbiviimisest Komisjoni liikmete ja ekspertide osalusel Moskvast. Selles küsimuses esineb sõnavõtuga H. V. Lindpere. Läheme üle küsimuste arutamisele selles järjekorras.

I. N. Gräzin. Nende konsultatsioonide alusel, mis meil on olnud selle aja sees, võib jõuda ühele järeldusele, et salaprotokollide olemasolu fakt 1939. a. lepingute juurde kahtlusi ei tekita. Avalikkus ootab vastust küsimustele, mis tõstatati Rahvasaadikute kongressi käigus. See vastus saab olema teatud määral lakmuspaberiks, mis näitab perestroika süürist. Nähtavasti tuleb meie töö jagada kaheks etapiks. Eelkõige peab meil olema midagi 23. augustiks, s.t Nõukogude-Saksamaa lepingu allakirjutamise 50. aastapäevaks. On tehtud

ettepanek valmistada ette kaks dokumenti. Esiteks – avaldada Komisjoni nimel enam-vähem 25. mail „Pravdas” avaldatud NSVL ja Poola RV teadlaste komisjoni teeside tüüpi materjal koos põhjaliku faktide esitlusega.

Teiseks dokumendiks võib olla küllaltki lühike avaldus-deklaratsioon, aga võib-olla ka NSVL Ülemnõukogu määrus, kus on lühidalt kirjutatud, et Ülemnõukogu tunnistab salaprotokollide olemasolu, loeb, et nende allakirjutamise fakt on rahvusvahelise õiguse normide rikkumine ja kuulutab need algusest peale tühisteks. Nähtavasti sellise dokumendi ettevalmistamiseks võib anda Komisjonile ülesande jätkata oma tööd, et töötada sügiseks välja palju laialdasem dokument tolle aja sündmuste hinnanguga. See oleks töö teine etapp.

E. E. Savisaar. Projekt tuleb teha 20.–25. juuliks, et jõuda see vastu võtta NSV Liidu Ülemnõukogu istungil.

V. A. Kravets. Nagu ma aru sain, kavatakse esimene dokument pühendada lühidalt poliitilisele hinnangule ning juriidiliselt võtta kokku teises dokumendis. Kas juriidilise hinnangu saab rebida lahti poliitilisest. On see õiguspärane?

I. N. Gräzin. Selline vahe on täiesti võimalik, sest otstarbekus edestab tihti õigust. Ajalooliste protsesside arengus õiguslik pool hilineb, jääb sündmustest maha. Tuletage meelde Suurt Prantsuse Revolutsiooni. Õiguse seisukohalt oli see põhjendamatu, kuid see oli otstarbekohane ja selle teod määrasid hiljem õigusnormid. Mittekallaletungilepingu juures olev salaprotokoll kehtis 1939. a. ja selle võib kuulutada tühisteks, kuid hiljem ilmusid selle lepinguga seotud teised dokumendid, seepärast on tarvis vastu võtta otsus ka suhtumisest probleemidesse, mis on tekkinud nende ilmunud dokumentidega.

E. E. Savisaar. Komisjoni istungil 8. juunil ütles A. N. Jakovlev, et me peame selgusele jõudma kõigis sündmustes, mis tulenesid 1939. aasta Lepingutest, kuni 1941. aastani, kaasa arvatud deporteerimise küsimused. Seda me ei jõua ühe kuuga teha, kuid oleks võimalik ette valmistada ja vastu võtta lühikene otsus.

I. N. Gräzin. On oht uppuda arutlustesse teemal, mis oleks olnud, kui oleks olnud see ja see. Selline arutluste käik viiks meid väga kaugele ja kisuks meie ees seisvast ülesandest eemale. Praegu tuleb tähelepanu koondata sellele, et oleks konkreetne ja anda sellele hinnang.

V. A. Kravets. Kui me anname praegu hinnangu salaprotokollile kui „tühisele” ning jõuame pärast arvamusele, et Leping ise polnud vajalik, kas me ei desorienteerime sel juhul ühiskondlikku arvamust.

I. N. Gräzin. Ma juba ütlesin, et ajaloolised sündmused ennetavad õiguse arengut ja me ei pea sellele orienteeruma.

G. A. Arbatov. Minu arvates on Komisjon sisuliselt poliitiline organ ja selle järeldestel on poliitiline iseloom. Me ei saa jätta kahe silma vahele seda, et 1939. aastal oli sõda sisuliselt juba alanud. Lepingul oli tollal teatud roll. Kas me võime rääkida, et see polnud õige ja kuulutada seda, et see on tühine? Arvan, et juriidilist poolt ei tohi selle akti ajaloolise rolli poliitilisest määranngust lahku viia.

I. N. Gräzin. Aga kas ajalooteadus on valmis andma vastuse Lepingu tähendusele?

G. A. Arbatov. Vastuseid on palju, nagu on palju ka raamatuid, mis on selle kohta avaldatud. Rahvusvaheline õigus on välja töötanud erinevad lähenemised ja arutlused. Kuid see on peen juriidiline mateeria, millega tuleb väga ettevaatlikult ringi käia. Minul isiklikult pole kahtlusi, et salaprotokollid võeti omal ajal vastu, kuid me peame meeles pidama seda, et riik elas tollal sõjaaja seaduste kohaselt, mis dikteeris omi tingimusi. Seejärest on tarvis näha kõiki neid külgi ja anda poliitiline ja juriidiline hinnang üheaegselt.

E. E. Savisaar. Olen nõus, et juriidilist ja poliitilist hinnangut ei tohi lahutada. Võib-olla oleks mõttekas võtta enne 23. augustit vastu vahedokument ja töötada lõplik positsioon välja rahvasaadikute nõukogu II Kongressiks.

G. A. Arbatov. Tekib veel suurema plaani küsimus: milleks me praegu selle teema võtsime? Kui teha, võiks öelda, koletuslik oletus, millest valijad, üldsuse esindajad kirjutavad oma kirjades (mul on sellised kirjad), tuleb välja, et keegi tahab põhjendada Balti vabariikide väljaastumist Nõukogu Liidust. Arvan, et me peame kõrvaldama meie ajaloost valged laigud, et inimesed saaks arutleda reaalseste probleemide üle. Kui me aga tahame öelda, et näete, see on otsus, mille baasil Läti, Leedu ja Eesti, aga võib-olla ka Bessaraabial olevat õigus eemalduda Nõukogu Liidust, siis mina selles asjas ei osale. Kui aga jutt on ebaselgete valgete laikude väljaselgitamisest meie minevikus, siis see on teine asi. Selle kallal tuleb töötada.

E. E. Savisaar. Vabariikide väljaastumiseks NSVL koosseisust pole meie Komisjoni otsust tarvis. See õigus sisaldub NSVL Konstitutsiooni 72. paragrahvis.

M. J. Lauristin. Minu arvates tuleb lahutada juriidiline ja poliitiline pool ja seejuures mitte segada juriidilist hinnangut moraalsega, salaprotokollide ideelise hinnanguga. Poliitilise hinnanguna ma näen vajadust leida vastus küsimusele, mis oli tol ajal õige ning mis oli vale, kuid peamine poliitiline ülesanne – teha kindlaks kas salaprotokollid olid või ei olnud. See on peamine, nende hindamine on teine asi. Meid mõjutavad mitte üksnes need kirjad, millest rääkis G. A. Arbatov, vaid ka sündmused meie vabariikides, üldsuse tohutu surve, kelle jaoks pole selles küsimuses saladust. Oma otsusega me võime aeglustada mingeid sündmusi, anda neile

teatud kõik. Ilma meie otsuseta lähevad sündmused ühiskondlike jõudude surve all oma rada.

I. N. Gräzin. Need salaprotokollid, kahjuks, veel kehtivad. Need ei ole üksnes faktiks minevikust. Inimesed eelistavad elada vabariigis, mitte huvisfääris, mida mõistetakse kui kõikelubatavust. Samal ajal vaatlevad salaprotokollid vabariike just nõnda – huvisfäärina.

G. A. Arbatov. Huvisfäär on lai mõiste. Me võime rääkida sellest, et meie huvisääri kuuluvad suhted riikide ringiga, kellele me ei saa esitada mingeid nõudmisi (näiteks Türgi, Lähis-Ida). See on meie huvisfäär. Seisukorrast nendes piirkondades sõltub meie julgeolek, kuid me ei juhi nende saatust.

Leedu rahvasaadik. Inimesed, kes elavad meie vabariikides, vaatlevad salaprotokolli kui preventiivmõrva akti kolmandate riikide omavahelisel kokkuleppel. Kuni 1940. a. oli Leedu rahvusvahelise õiguse ja rahvusvahelise elu subjekt. Oma saatuse subjektiks, tahab olla poliitika subjektiks, mitte objektiks.

Läti rahvasaadik. Meie Komisjoni mõte, nagu see on määratletud Kongressi poolt, seisneb selles, et anda hinnang mittekallaletungilepingule. Seepärast peab meie dokument olema kaalutletud. Ühekülgset dokumenti ei hakka istung isegi vaatlema. Edasi. Meil on tarvis tööd teha, lähtudes sellest, et Komisjon pole teaduslik, vaid poliitiline instants, mis peab jõudma poliitilistele järeldustele.

G. A. Arbatov. Ma olen mures reaktsiooni pärast Baltikumis, kuid ütlen avameelselt – mind paneb veel rohkem muretsema vastusena võimalik suurriikliku šovinismi tõus. Tarvis on leida mõistlik kompromiss. See tähendab suuta peegeldada poliitilisi reaalsusi, neist mitte eemalduda.

M. G. Vulfson. Meie ees seisev ülesanne on ilmselt keerulisem, kui see, mis seisis NSVL ja Poola teadlaste komisjoni ees, sest neil oli tarvis anda hinnang kahe suveräänse riigi vahelistele suhete seisundile, siis siin on mitu huvitatud poolt. Kui me jätame kõik nii nagu on ja kardame suurvene või veel mingit muud šovinismi, siis kriipsutavad sündmused Baltikumis maha nii meid kui meie töö. Meie vabariikides vaadeldakse salaprotokolle kui dokumenti, mis determineeris järgnevad sündmused. Nende vabariikide rahvaste saatust hakkasid otsustama Nõukogu Liit ja selle relvajõud. Lätile, Leedule ja Eestile esitati ultimaatumid. See oli ühepoolne diktaat. Hiljuti viibisin ma SLV-s. Mulle räägiti, et on kavatsus viia 23. augustil läbi Bundestagi või mõne teise organi istung, millel võidakse võtta vastu deklaratsioon Lepingu suhtes. Tõsi, selles küsimuses käib veel diskussioon. Salaprotokolli kavatsetakse hinnata Teise maailmasõja vallapästmise järel suuruselt järgmiseks kuritegelikuks aktiks. Bonnis ollakse selliseks hinnanguks valmis. Nad kardavad vaid seda, et USA ja Inglismaa ei ole selleks valmis.

J. N. Afanasjev. Mina olen selle poolt, et valmistada ette avaldus, nagu seda pakkus I. N. Gräzin. See peab olema lühike dokument, lühem, kui Nõukogude-Poola ajaloolaste komisjoni teesid. Me ei peaks sellise dokumendiga tõkestama teadlaste uurimuste teisi võimalusi. Tarvis on määratleda probleemide miinimum sellise dokumendi jaoks. Sellise miinimumi hulka võiks kuuluda järgmine: tunnistada, et salaprotokollid olid olemas. Edasi. Näidata, kuidas me nendesse suhtume. Need tuleb kuulutada mittekehtivaks ja tühiseks algusest peale. Seejärel tuleb näidata erinevaid seisukohti selles osas ja vastata sellistele küsimustele: kas Baltikumis toimus või ei toimunud annekteerimine? Kas me hakkame rääkima, et see on suur rahvusvaheline kuritegu või läheme sellest küsimusest mööda. Ma olen nõus sellega, et meil tuleb näha oma töö eesmärke, kuid ei näe siin mingit valget laiku. On tabu, mis tuleb maha võtta. Me peame kehtestama meie riigis normaalsed suhted. Ja kui on mingi vale, siis on lihtsalt tarvis see eemaldada. Salaprotokollide tühisteks tunnistamine ei kiirenda keskviimu vastaseid protsesse, vaid aeglustab neid. Õigus NSVL koosseisust välja astuda on kirjas Konstitutsioonis. Kui keegi tahab seda kasutada, siis ei hakka ta toetuma Komisjoni otsusele, vaid teistele aktidele.

M. J. Lauristin. Ma lisaksin sellele veel usalduse probleemi. Raske on loota usaldusele, kui me säilitame muutumatutena dokumendid ja hinnangud, mille õigsusse inimesed ei usu.

I. P. Drutse. Täna „Moskovskije Novostis“ rääkis Žvanetski Kongressist, nagu mäest, mis sünnitas hiire. Tekib kartus, et see võib toimuda ka meie Komisjoniga. G. A. Arbatov on mures Venemaal tekkiva suurriikliku šovinismi pärast. Seepärast on tähtis mõelda, kas ei tasuks pöörduda liiduvabariikide rahvaste nimel vene rahva poole, et keegi ei mõtleks, et me tahame kusagile põgeneda. Meil ei sega keegi selgelt ütlemast, mida me mõistame sõnade sõprus, liit, vabadus all. Arvan, et rahvasaadikute Kongressile ei tohi minna ilma pöördumiseta vene rahva poole. See peab olema kas vabariikide parlamentide pöördumine või tuleb seda teha meie dokumendis.

G. A. Arbatov. Parem on kõike seda kajastada ühes dokumendis.

T. Ajtmatov. Küsimus, millega me tegeleme, on nagu põlev tuli – see on vajalik, ent ka põletab. Mina pole ajaloolane. Mul ei ole teaduslikke argumente, kuid on sisemine vajadus väljendada oma positsiooni. Ma näen selles mingit kurja vandenõud. See meenutab lugu, kus keegi on minevikus tapetud ja paljude aastate möödudes tahavad järeltulijad selgust luua, mille eest, miks, mis eesmärgil tapmine toimus. Ma näen Stalini pahelist joont – tendentsi maailmavalitsemisele. Ning siis 1939. aastal toimus

vandenõu suveräänsete riikide vastu, kahe kõige võimsama ja agressiivsema riigi, nende juhtide vandenõu. Nad petsid oma rahvaid, esitades fabritseeritud teod kellegi tahtena, kellegi soovina. Kõik, mis siis toimus, on ebamoraalne. Seepärast tuleb öelda väärilt ja et ei oleks lisahaavu, ülekohtu. Salaprotokolle tuleb vaadelda kui vandenõude musta raamatut, ning vene rahval pole selles süüd. Ei tohi lubada, et vene rahval tekiks solvumistunne tõe eest, mis on välja öeldud selle vandenõu puhul. Rahvad pole süüdi selles, mis toimus. Tarvis on öelda tõtt, mis aitab meid ravida, aitab vastu pidada ja olla vabadeks komponentideks inimeste ühtses ühenduses. Mõistes salaprotokolli hukka, muudame end kindlamaks.

G. A. Arbatov. Minu arvates võib Hitleri ja Stalini seada moraalses plaanis kõrvuti, kuid poliitilises plaanis neid kõrvuti seada ei saa. Stalin kartis paaniliselt Hitleri kallaletungi. Peamine, mis teda mõjutas, oli paaniline hirm.

Komisjoni liige. Me peame tegutsema eelkõige mandaadi raamides. Üks asi on salaprotokollid, teine – Leping. Nende vahel on vahe. Rahvasaadikute nõukogu määratles selgelt meie Komisjoni mandaadi. Arvan, et meie töö peab olema orienteeritud just sellele ülesandele.

E. E. Savisaar. Raamid on meil laialdased. Tarvis on uurida nii Lepingut ennast, kui sündmusi selle ümber. 23. augustiks on tarvis lõpetada töö esimene etapp ning terve töö – rahvasaadikute II Kongressiks. Meil joonistub selline graafik: 11.–12. juulil tuleb seminar, 13.–14. juulil otsustame, kes hakkab tegelema projekti ettevalmistamisega, 17. – on projekt valmis. Saadame selle laiali, 20. – koguneme uuesti, et läbi arutada.

J. N. Afanasjev. Kas me ei saa tööd tihendada ja esitada sellise projekti juba 11. juulil?

E. E. Savisaar. See on mõistlik, kui leiame, kes projekti ette valmistab.

J. N. Afanasjev. Projekti võib teha enne 8. juulit.

G. A. Arbatov. Seda tööd on raske ette võtta ilma Komisjoni esimehe ja veel ühe asetäitjaga. Mina kahjuks grupi tööst osa võtta ei saa, kuid jätan kirjalikud arusaamad.

J. N. Afanasjev. Tarvis on kokku koguda dokumendid, mis selgitavad kõike, selleks et need kiiresti välja anda. Võib-olla valida nendest valikutest, mida saadab laiali V. M. Falin. Teha need lisana meie projekti juurde, varustada kommentaaridega. Valmistatakse ju ette raamat – dokumentide kogu. Millal see valmis saab?

V. A. Aleksandrov. Raamat valmib sel aastal, kuid kõige tõenäolisemalt pärast augustit.

M. G. Vulfson. Tarvis on inimestega kohtuda – 1939. a. sündmuste veel elavate osalistega. SLV-s ma kohtusin Hans Herbertiga. Mul on temaga kohtumisest telefilm. Võiks seda ükskõik millal vaadata. Võib-olla teeme seda 11. juulil seminaril. Kuidas on lood kohtumise osas Pavloviga?

J. N. Afanasjev. Pavlov on sellises seisundis, et vestelda temaga ei tohi, kuid on grupi ajaloolaste vestluse stenogramm temaga. Tarvis on välja selgitada kõik tunnistused.

V. A. Aleksandrov. Seoses sellega tekib selline küsimus: eelmisel istungil räägiti „Dekanozovi toimikust“. Spetsialistid sattusid segadusse, kuna neil pole andmeid sellist liiki dokumentidest.

M. G. Vulfson. „Dekanozovi toimik“ – see on kujundlik väljend. Me arvame, et kui oli Dekanozov, siis pidi temast ka midagi järele jääma, samuti nagu pidi jääma Võšinskist, kuid reaalselt pole sellest midagi teada. Üldiselt – see on käibiv müüt, figuraalne väljend.

I. N. Gräzin. Arvan, et tarvis on koostada selles küsimuses juriidilise teatmekirjanduse kogumik.

M. J. Lauristin. Hea oleks koostada ka kogumik hinnangutega lepingule ja lisad sellele välismaiste uurijatelt ja poliitikutelt.

J. N. Afanasjev. Tarvis on koguda samuti kõik ametlikku plaani dokumentid, eriti need, mis võeti neil sõjajärgsetel aastatel vastu vabariikides valitsuste, rahvarinnete poolt.

E. E. Savisaar. Kõik need dokumendid tuleb kahtlemata kokku koguda. Sellisel moel tuleb suur töö dokumentidega. Aga nüüd läheme üle küsimusele seminari kohta, mis on kavandatud 11.–12. juulile. Sõna on meie eksperdil H. V. Lindperel.

H. V. Lindpere. Seminaril võiks vaadelda viit gruppi küsimusi.

1. Grupp küsimusi, mis sisaldab mitu alamteemat. See on rahvusvaheline olukord 1939. aastal ja võimalikud alternatiivid. Kas eksisteeris oht kallaletungiks NSVL-ile läbi Baltikumi? NSVL lepingud Läti, Leedu ja Eestiga vastastikusest abistamisest, nn. baaside lepingud ja nende täitmine.
2. Mittekallaletungileping ja salaprotokollid (katkemata või katkenud). Sellele lisanduvad teised lepingud sh leping 10. jaanuarist 1941. a. Nende lepingute tähtsus järgnenud sündmustele.
3. Ultimaatumite tähtsus ja nende side juulivalimistega Lätis, Leedus ja Eestis, välismaiste esindajate, välisjõudude (leidub väitjaid, justkui välisriigid kiitsid nende valimiste tulemused heaks) suhtumine nendesse valimistesse.
4. Võimu õigusjärgsus ja kontinuiteet.
5. Territoriaalsed probleemid suhetes Poola ja Leeduga (arvestades konverentsi kogemust Tallinnas, kus ootamatult tekkis selline küsimus, võivad selle ette valmistada Leedu eksperdid). Poola suhtes on selline küsimus: kas Hitler tahtis seda likvideerida või kavandas vaid okupatsiooni?

E. E. Savisaar. Eesti eksperdid tulevad teemade 1, 2, 3, 4 osas. Tarvis on määrata, milliste teemade osas on teised eksperdid. Tarvis on kõik mõtestada,

näiteks eksisteerib versioon, justkui Hitler oleks tahtnud rünnata NSVL-i Baltikumi kaudu, kuid meil on selles osas oma positsioon.

J. N. Afanasjev. Meile pakutakse väga laia päevakorda. Kas see ei hakka sarnanema teaduslikule konverentsile?

I. P. Drutse. Kui me vaatleme nii üksikasjalikult kõiki küsimusi, siis on tarvis läbi vaadata vastavalt ka Bessaraabia küsimus.

J. N. Afanasjev. Võib-olla vaadelda konkreetsemat küsimust: milline toorik kirjutada, kõige esimene mustandprojekt Ülemnõukogu dokumendile ning selle alusel viia läbi diskussioon.

M. J. Lauristin. Me peame seminaril ära kuulama erinevaid spetsialiste, erinevad vaatenurgad on meile tarvis õige lähenemise väljatöötamiseks. See on meil samuti seminari jaoks, probleemi mõistmiseks.

T. Ajtmatov. Las eksperdid esitavad neis küsimustes oma arusaamad. Võib-olla on mõttekas saata need arusaamad laiali, et me saaksime neid lugeda ning pärast kokku saada ja juba läbi arutada.

I. N. Gräzin. Arvan, et on mõttekas valmistada ette dokumendi mustand Ülemnõukogule ja see läbi arutada ning las eksperdid on samuti seminaril ja on valmis andma vastuseid.

Läti rahvasaadik. Tõstatatud küsimuste kõrval on ka teised. A. N. Jakovlev ütles, et soomlased ei taha tõstatada küsimust tolle aja kohta, kuid see pole nii. NSVL Välisministeeriumi Skandinaavia osakonnas öeldi mulle, et soomlaste hulgas on ilmnenud suur huvi meie Komisjoni töö vastu. Võttes arvesse, et M. S. Gorbatšov peab sügisel sõitma visiidile Soome, siis tuleb meil läbi vaadata ka probleemi Soome aspekt.

V. A. Aleksandrov. Palve on pöörata tähelepanu küsimuste, mis on mingil moel seotud Poolaga, vaatlemise suurele delikaatsusele, seda enam, kui puudutatud on territoriaalsed aspektid. Nõukogude-Poola teadlaste-ajaloolaste komisjonis püüavad seltsimehed sellest küsimusest minna mööda kui kõige valulisemast. Praegu on olukord Poolas keeruline ja mingi territoriaalsete probleemide arutelu Komisjonis võib kutsuda esile suure ärevuse ja lisakomplikatsioone. Kõige parem oleks Poolat mitte puudutada ja päevakorras mitte ära märkida.

Leedu rahvasaadik. Kuid me tahame arutada ainult üht aspekti, et Leedu elanikkond ei muutuks rahutuks, justkui võib toimuda mingi muudatus territoriaalses staatuses.

E. E. Savisaar. Tõepoolest, ilmselt on parem Poola küsimust mitte puudutada. Seminar algab 11. juulil kell 10. Me anname kõigile teada, kus see toimub. Võib-olla siin, kuid me pole Eesti NSV alalise esinduse juhtkonnaga veel kokku leppinud. A. N. Jakovleviga on kooskõlastatud. Seda küsimust me arutasime kohtumisel V. M. Faliniga. Tarvis on kindlaks

määrata, kes hakkab projektiga järeljäänud päevade jooksul töötama ja milliseid eksperte kutsume.

J. N. Afanasjev. Projekti kallal hakkab töötama teiste hulgas V. M. Kuliš. Tema, samuti ka sm Semerjaga võivad seminarist osa võtta kui eksperdid. On ka eksperdid vabariikidest.

E. E. Savisaar. Ilmselt tulevad ka teised ettepanekud. Võib-olla V. M. Falin pakub kedagi. Sellega on meie kohtumine lõppenud.

8. VII 89

Istungi üleskirjutus

Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel 1939. aastal sõlmitud mittekallale-tungilepingule poliitilise ja õigusliku hinnangu andmise Komisjon

12. juulil 1989. a.

A. N. Jakovlev. Seltsimehed, kõik materjalid, mis meil on, me saatsime teile laiali. Loodan, et leidsite aega lugeda seda patakat dokumente, mida on umbes kaheksa ümber. See on saadetud muidugi mitte selleks, et teid lõplikult segadusse ajada, et poleks mingeid võimalusi teha õigeid järeldusi. Alles täna sain ma kaitseministrilt D. T. Jazovilt dokumendid – need me saadame samuti vaatamiseks laiali. Ma just andsin seltsimeestele Välisministeeriumi ekspertkõikuvõtte. Ma saadan teile samuti need Välisministeeriumi dokumendid, mis neil on olemas, välja arvatud need, mis teil juba on olemas. Seal mõned dokumendid korduvad. Seltsimehed töötavad, otsivad ning mulle öeldi juba täna, mis leiti meie Üldosakonnast: need on Poliitbüroo otsused, teised seda perioodi, ühtede või teiste tegude motive puudutavad dokumendid. Ma arvan, et see pakub samuti huvi. See ei figureeri mitte kuskil. Nähtavasti saadan ma Poliitbüroo otsused teile eraldi, koos tagastamisega pärast seda, kui te olete need läbi uurinud, teinud endale mingeid väljavõtteid. Palve on tagastada, nagu öeldakse, vajaduse möödudes.

Valmistatakse ette, õigemini, on ette valmistatud Riigiarhiivi dokumentide nimekiri. Eile rääkis mulle sm F. M. Vaganov, et kokku tuli korralik komplekt. Seda on tarvis vaadata, maha kriipsutada need, mis meil teiega juba on olemas, ülejäänud me võtame ning ma saadan teile samuti kõik need dokumendid laiali. Seda ma räägin selleks, et – meie Komisjon, millistele järeldustele see ka ei tuleks, peab igal juhul valdama kogu arhiivibaasi, mis meil on tänaseks päevaks. Tarvis on kõik kokku koguda, et pärast meid poleks erilisi raskusi, kui keegi tahab kunagi seda küsimust uurida.